

Արկաղի ԱԿՈՊՈՎ

ԹՈՐԹՈՒՄԻ ԳԱՎԱՌԻ ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ 1830-1878 թթ.¹

Թորթումի գավառը տեղագրվում է պատմական Մեծ Հայքի Տայք աշխարհի Ոքաղե և Ագորդացիոր գավառներում՝ Թորթում գետի և նրա վտակների ավազանում: Որպես Էրզրումի նահանգի հյուսիսային գավառ՝ Թորթումի գավառը ձևավորվել է XVI դ. երկրորդ կեսին: Հարավից այն սահմանակից էր Էրզրումի նահանգի Էրզրումի և Վերին Բասենի, հարավ-արևելքից՝ Մամրվանի, հյուսիս-արևելքից՝ Օլթիի, հյուսիսից՝ Թավուսքարի, հյուսիս-արևմուտքից՝ Կիսկիմի և արևմուտքից Մպերի գավառներին:

Գավառակենտրոն Թորթում ավանը գտնվում էր Էրզրում քաղաքից մոտ 55 կմ հեռավորության վրա՝ Թորթում գետի վերին հոսանքի շրջանում՝ Հարկևոր լեռան ձորահովտում: 1831 թ. Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցած վարչական փոփոխությունների հետևանքով Թորթումի գավառը հայտնվում է Էրզրումի նահանգի նույնանուն սանջակի կազմի մեջ՝ իբրև Թորթումի կազա (գավառակ):²

XIX դարասկզբին Ղ. Ինճիճյանը Թորթումի գավառի կազմում հիշատակում էր 30 գյուղ³: 1835 թ. օսմանյան մի վիճակագրության համաձայն՝ գավառն ուներ շուրջ 7 տասնյակ բնակավայր⁴: XIX դ. կեսերին 70 գյուղ է հիշատակում նաև Ղ. Ալիշանը⁵: XIX դ. վերջին քառորդին գավառն ուներ 73 բնակավայր⁶, որոնց մի մասը, սակայն, փոքրիկ յայլաներ կամ կիսալքված բնակատեղիներ էին:

XIX դ. սկզբներին Թորթումի գավառի բնակչության ճնշող մեծամասնությունը հայերն ու հայկական ծագմամբ մահմեդականներն էին՝ կեսկեսները⁷: 1828-1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը և 1830 թ. արևմտահայության վերա-

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՆ գիտության պետական կոմիտեի տրամադրած ֆինանսավորմամբ՝ 16YR-6A035 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում:

² Karpat K., *Ottoman Population, 1830-1914. Demographic and Social Characteristics (= Turkish and Ottoman Studies)*, Madison: University of Wisconsin Press, 1985, p. 14. Վարչական այսպիսի բաժանումը երկարաժամկետ չի լինում, իսկ Էրզրումի նահանգը XIX դ. ընթացքում պարբերաբար ենթարկվում է վարչական վերաբաժանումների: 1878 թ. ռուս-թուրքական պատերազմի արդյունքում տեղի ունեցած վարչատարածքային փոփոխությունների հետևանքով, երբ Մամրվանի գավառի հյուսիսային մասն անցավ Ռուսական կայսրությանը, հարավային մասն ընդգրկվեց Թորթումի կազայի կազմի մեջ, վարչամիավորը բաժանվեց հետևյալ գյուղախմբերի՝ Նիխադ, Աղբաձոր, Ագորդ, Ծխիկ, Օղեկ, Խախու, Զցխա, Կիսպենեք, Արդու, Նիկուջիք, Բդ, Աղնառու: *St u Cuinet V., La Turquie d'Asie : géographie administrative, statistique, descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie-Mineure, tome premier. Paris: 1892, p. 134.*

³ Ինճիճեան Ղ, *Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, մաս Ա, հ. Ա, Ասիա, Վենետիկ, 1806, էջ 93-94:*

⁴ Özger Yunus, *XIX. Yüzyılda Tortum'un nüfus durumu// Atatürk üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü dergisi, cilt 8, sayı 2 (2006), s. 117:*

⁵ Ալիշան Ղ., *Տեղագիր Հայոց մեծաց, Վենետիկ, 1856, էջ 37:*

⁶ Էփրիկյան Ա., *Պատկերագրող բնաշխարհիկ բառարան, հ. Բ, Վենետիկ, 1907, էջ 51:*

⁷ Ինճիճեան Ղ, նշվ. աշխ., էջ 93-94:

բնակեցումն ամենաճանր հետևանքները թողեցին Թորթումի վրա, որի հայ առաքելական և կաթոլիկ բնակչության մեծ մասը Կարապետ արքեպիսկոպոս Բագրատունու և Եփրեմ վարդապետ Մեթյանի գլխավորությամբ 1830 թ. մայիսի 10-ին բռնեց գաղթի ճանապարհը: Մայիսի 15-ից հունիսի 5-ը դատարկվեց Թորթումի գավառի հայաբնակ գյուղերի մի մասը, որի մասին վկայում է Է.Սմիթը⁸: Թորթումի առանձին գյուղերից, սակայն, արտագաղթ տեղի չունեցավ, քանի որ Ադրիանուպոլսի հաշտության պայմանագրի կնքումից անմիջապես հետո ռուսներն այնտեղից դուրս էին եկել, իսկ թուրքական իշխանությունները զենքով ստիպել էին հայերին մնալ տեղերում⁹: Տեղի ունեցած վերաբնակեցման պատճառով գավառը զրկվեց հայ քրիստոնյա բնակչության մեծ մասից, որի հետևանքը դարձավ կեսկեսների թուրքացման գործընթացի ակտիվացումը: Բազմաթիվ հայկական բնակավայրերից Թորթումի գավառում հայաբնակ մնացին Ագրակը, Ապունեսը, Գառընկոթը (Քարընկոս), Գորքերը, Խախուն, Խոզարակը, Ծաղկին, Կոչանցը, Նորշենը, Շիփեքը, Պարը, Ռաբաթը, Վախթիկանցը, Վերինգեղը, Տանձուտը, Քցխան և Օշկը¹⁰: Եթե մինչև վերաբնակեցումը Թորթումի գավառի քրիստոնյա հայության թիվը հասնում էր 5440-ի¹¹, ապա վերաբնակեցումից հետո հայաբնակ գյուղերն առնվազն կիսով չափ հայաթափվեցին¹²:

Թե ի՞նչ աղետալի հետևանքներ ունեցավ հայության վերաբնակեցումը Թորթումի գավառի էթնոկրոնական պատկերի վրա, հստակ երևում է, երբ ուսում-

⁸ Smith E., Smith E. *Researches of the rev. E. Smith and rev. H. G. O. Dwight in Armenia: Including a journey through Asia Minor, and into Georgia and Persia with a visit to the Nestorian and Chaldean Christians of Oormiah and Salmas, vol. 1. Boston; New-York, Crocker a.o., 1833, p. 124.*

⁹ Տե՛ս Մելքոնյան Ա., *Էրզրում. Էրզրումի նահանգի հայ ազգաբնակչությունը XIX դ. առաջին երեսնամյակին*, Եր., 1994, էջ 140-141:

¹⁰ Տե՛ս Ե. Չարենցի անվան Գրականության և արվեստի թանգարան (ԳԱԹ), *Թ. Ազատյանի ֆոնդ, Բաժին IV*, վավ. 224, էջ 147: Ա. Մելքոնյանի կարծիքով՝ Ջավախքի Բալխո գյուղ տեղափոխված երզրուցիները Թորթումի Մեղրագոմ գյուղից են, իսկ Դամալա գյուղում հաստատված արևմտահայերի մեծագույն մասը Թորթումի Շիփեք, Գառնկոթ և Ռաբաթ գյուղերից են: Տե՛ս Մելքոնյան Ա., *Ջավախքը XIX դ. և XX դ. I քառորդին*, Եր., 2003, էջ 193:

¹¹ Մելքոնյան Ա., *Էրզրում*, էջ 116:

¹² Ցավոք, սկզբնաղբյուրներն աղքատիկ տեղեկություններ են հաղորդում Օսմանյան կայսրությունում ապրող ժողովուրդների և մասնավորապես Արևմտյան Հայաստանի հայերի թվաքանակի մասին: Անկատար են և անճիշտ թուրքական պաշտոնական արևմտախների՝ սալնամենների տվյալները: Թերություններով լի էին նուֆուս իդարեսիի գրքերը՝ մարդահամարներն ըստ սեռի, որոնք հաճախ հաշվի չէին առնում կրոնական պատկանելությունը: Անկատար էին նաև ծխամատուցները, որոնք ծառայում էին պատրիարքական տեղեկագիր կազմելու համար, և որտեղ կառավարությանը հաղորդած մասերում նվազեցված էր ժողովրդի կամ ծխականների իսկական թիվը՝ հարկերը թեթևացնելու նպատակով: Ճշգրիտ չի կարելի համարել նաև պաշտոնական տվյալները, որոնցում հաշվարկները կատարված են ծխերի թվի համեմատ, քանի որ հարեմական ռեժիմը չափահաս որդուն ամուսնության օրից հայրական տնից հեռացնում է, որի պատճառով մահմեդական ընտանիքը 5 հոգուց ավել հազվադեպ է լինում, այնինչ հայ ընտանիքներն ավելի բազմամարդ են (միջինը՝ 8 անձ): Մյուս ավելացրած՝ պաշտոնյաները բավականանում էին մահմեդական բնակչության մասին տանուտերերի հաղորդած չափազանցված տվյալներով: Տե՛ս Երիցյան Ա., *Թե՛ Տաճկական Հայաստանում որքան հայ կա, Փորձ, 1880, հուլիս-հուլիս*, էջ 216-217:

նասիրում ենք XIX դ. կեսերի սկզբնաղբյուրները: Եթե Ղ. Ինձիճյանի օրոք Թորթումի գավառի գյուղերը «ըստ մասին բնակեալ ի Հայոց եւ ըստ մասին ի տաճկաց»¹³, ապա 1830 թ. վերաբնակեցումից հետո քրիստոնյա հայության թիվը զգալիորեն կրճատվեց: Այս գործընթացին զուգահեռ՝ մեծ թափով ավելանում էր մահմեդական բնակչության թիվը: Դա ակնհայտ երևում է 1835 թ. օսմանյան վիճակագրության մեջ, որը թեպետ լի է թերություններով, սակայն թույլ է տալիս ընդհանուր պատկերացում կազմել գավառի բնակչության թվի և կազմի վերաբերյալ¹⁴.

Աղյուսակ 1: Թորթումի գավառի արական սեռի մահմեդական բնակչությունը (1835 թ.)

№	Բնակավայրը	Երիտասարդ	Երեխա	Ծեր	Ընդամենը
1	Քցխա	160	151	86	397
2	Քցխաղուռ	46	53	17	116
3	Ապոնես	79	60	37	176
4	Ավշեն	26	25	15	66
5	Աղբյուրիկ	18	21	10	49
6	Մաքիձոր	24	61	25	110
7	Չանկրես	17	19	10	46
8	Աղջրիկ	14	8	0	22
9	Գյոթղերե	19	15	7	41
10	Բարթոնց	22	18	8	48
11	Վերինգեղ	36	43	16	95
12	Իս	20	34	8	62
13	Քուվանց	19	11	8	38
14	Խոզբրիկ	19	25	8	52
15	Տանքար	7	20	6	33
16	Զինավուր	23	28	13	64
17	Պոչենց	25	34	5	64
18	Կասիբրիկ	5	9	3	17
19	Մեղուս	19	20	10	49
20	Մաղեր	25	42	20	87
21	Ռաբաթ	2	5	2	9
22	Չիֆթլիք	12	28	6	46
23	Այգեկ	39	47	30	116
24	Վանք	26	48	14	88
25	Վարնիշեն	13	32	5	50
26	Նորշեն	6	12	7	25
27	Վախթիկանց	32	24	14	70
28	Գեղիկ	21	26	21	68
29	Քյոչեթղերե	62	55	19	136
30	Վերին Լսկավ	53	75	32	160

¹³ Ինձիճյանի Ղ., նշվ. աշխ., էջ 93-94

¹⁴ Տե՛ս Özger Yunus, նշվ. աշխ., էջ 126-127.

31	Նիխաղ	60	85	32	177
32	Մեղուջուր	4	3	2	9
33	Աղասար	13	16	9	38
34	Բեթղար	26	28	11	65
35	Ղազարենց	19	23	8	50
36	Շիփեք	2	8	6	16
37	Վերին Խնձորիկ	20	48	12	80
38	Ներքին Խնձորիկ	12	17	3	32
39	Բար	27	63	24	114
40	Թորթում	43	57	26	126
41	Էգրեք	23	33	13	69
42	Աղբուձոր	69	71	35	175
43	Բշնկոց	46	24	14	84
44	Չինեչոր	9	15	5	29
45	Ներքին Լսկավ	57	95	35	187
46	Թև	17	31	13	61
47	Ծխիկ	62	66	18	146
48	Խարս	65	62	15	142
49	Լյոհենք	28	47	21	96
50	Օշկ	55	65	21	141
51	Ճալա	10	11	3	24
52	Օսեթ	72	63	26	161
53	Օշկվանք	36	49	15	100
54	Ընկուզեք	74	81	25	180
55	Բլուր	7	11	1	19
56	Օթղա	85	108	65	258
57	Վխիկ	89	94	41	224
58	Էշքիձոր	66	77	39	182
59	Մուրթոհան	110	139	48	297
60	Խարթխաս	105	139	70	314
61	Օղեք /Չոտիկ/	145	175	67	387
62	Ագորդ	156	124	70	350
63	Խախու	148	155	43	346
64	Քարրնկոս	8	5	5	18
65	Մխտորուտ	3	2	2	7
66	Անիլիս	6	6	1	13
Total		2.666	3.145	1.306	7.117

Թորթումի գավառի բնակավայրերի բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ Հ. Տաշյանն իրավացիորեն նշում է, որ գյուղացիները, հասկապես մահմեդականները, բնավ չէին հետաքրքրվում իրենց թվաքանակով՝ հետաքրքրվողներին շատ հաճախ պատասխանելով՝ Աստված գիտի: Շատ էին դեպքերը, երբ նրանք գիտեին որևէ մի թիվ, որը պարբերաբար կրկնում էին, այնինչ իրական թվերը կա-

րող էին բավականին փոփոխված լինել¹⁵: Այսուհանդերձ, մեր կարծիքով, վերոհիշյալ վիճակագրությունն օգտակար է գավառի մահմեդական բնակչության տեղաբաշխումը պարզելու գործում, իսկ եթե հաշվի առնենք, որ այդ մահմեդականների ճնշող մեծամասնությունը կեսկես էր, ապա վիճակագրությունը դառնում է նաև արժեքավոր:

Եթե ընդունենք, որ մահմեդական բնակչության թվի վերաբերյալ 1835թ. վիճակագրության տվյալները մոտ են իրականությանը (7117 հոգի, որոնց գումարվում են նաև 152 հոգի՝ քրդական աշիրթների ներկայացուցիչներ), ապա կստացվի, որ Թորթումի գավառում բնակվում էր 14-15 հազար մահմեդական:

Այն, որ Թորթումի գավառի մահմեդական ազգաբնակչությունը գերազանցապես կրոնափոխված հայեր էին, երևում է այն իրողությունից, որ նրանք ծանոթ էին հայկական տեղանուններին, այդ թվում մահմեդական գյուղերի, նրանց գյուղամասերի և թաղերի անվանումներին: Հայկական էին նաև աշխարհագրական օբյեկտների անվանումները: Արտաքնապես օտարականին կարող էր թվալ, թե երկրի մեծ մասը թրքախոս է: Սակայն հայ մահմեդականն ստիպված էր «խորշիլ հայութեան արտաքին երեւոյթներէն» և չհալածվելու համար թուրքերէն խոսել, հատկապես օտարականների մոտ¹⁶: Ամեն դեպքում, Թորթումի գավառի հայ մահմեդականները խիստ տարբերվում էին իրենց թուրք կրոնակիցներից: Նրանք խոսում կամ լիովին հասկանում էին հայերէն, չունէին խիստ մահմեդական սովորություններ և բարեկամական հարաբերությունների մեջ էին քրիստոնյա հայության հետ¹⁷: Այսուհանդերձ, խուսափելու համար կրոնակիցների ճնշումներից, կեսկեսները նախընտրում էին իրենց ծագման մասին չխոսել. «Մեր յաճախակի հարցմանց ի Թորթում եւ այլուր, թէ ի՞նչ են իրենք իրականին՝ պատասխանը կըլլար նախ միշտ մահմեդականացածներուն այն հաստատաստիպ խօսքը թէ «իսլամ ենք»: Մեր այն հարցմանց թէ իրենք ուրեմն՝ «թու՞րք» էին, լա՞վ թէ այլ ինչ, բացորոշ կը ժխտէին՝ ըսելով թէ իրենք ո՛չ թուրք են, ո՛չ լազ, ո՛չ «կիւրճի», ո՛չ քուրդ, ո՛չ չերքեզ, միով բանիւ ո՛չ ազգ ու ցեղ մը՝ որ հոս կրնար ի նկատի առնուիլ: Բայց նաեւ «հայ ենք» չեն կրնար ըսել. որովհետեւ «հայ» եւ «քրիստոնէայ» համագոր բառեր եղած են հոս»¹⁸:

XIX դ. կեսերին հայ մահմեդականների սոցիալ-տնտեսական կացությունը քիչ էր տարբերվում քրիստոնյա հայերից: Այս առիթով Հ. Տաշյանը գրում է. «Հայ մահմեդականը կրօնափոխ եղած է բռնութեան ներքեւ. բայց իւր վիճակը աւելի բարւոքած չէ այսօր քան քրիստոնէիները: Անշուշտ վերջնայ կրած այլեւայլ տառապանքներէն զերծ է. բայց այլուստ աւելի եւս անոք ու ստրուկ եղած է յաճախ ինքնակոչ բեկերու ձեռքը: Հոս լազ բեկերն այն դերը կը խաղան՝ ինչ որ քուրդ բեկեր ուրիշ տեղեր գործակցութեամբ թուրք պաշտօնէութեան»¹⁹:

¹⁵ Տաշեան Յ., *Տայք, դրացիք և Խոտորջուր*, հ. Բ, Վիեննա, 1980, էջ 219:

¹⁶ Տաշեան Յ., *Հայ բնակչութիւնը Սեւ ծովէն մինչեւ Կարին*, էջ 79:

¹⁷ Տաշեան Յ., *Տայք, դրացիք և Խոտորջուր*, հ. Բ, էջ 290:

¹⁸ Տաշեան Յ., *Հայ բնակչութիւնը Սեւ ծովէն մինչեւ Կարին*, էջ 82:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 83:

Թորթումի գավառի ոչ մահմեդական ազգաբնակչությունը ներկայացված էր հայերով: Համաձայն 1835 թ. օսմանյան վիճակագրության՝ Թորթումի գավառն ուներ ընդամենը 7 հայաբնակ գյուղ՝ 204 արական սեռի բնակիչներով: Այդ գյուղերն էին Պարը (14 հոգի), Քարընկոսը (7 հոգի), Կասերիկը (3 հոգի), Նորշենը (99 հոգի), Ռաբաթը (26 հոգի), Շիփեքը (13 հոգի) և Վերինգեղը (42 հոգի)²⁰:

Օսմանյան այս վիճակագրությունը, որից հետևում է, որ Թորթումի գավառի հայերի թիվը մոտ 400 է, անշուշտ, չի դիմանում որևէ քննադատության, քանի որ այստեղ գավառի հայ քրիստոնյա բնակչության վերաբերյալ տեղեկությունները խիստ թերի են ներկայացված: Առաջին հերթին վիճակագրության մեջ չեն երևում մի շարք հայաբնակ գյուղեր, ինչպիսիք են Կոչանցը, Վախթիկանցը, Խոզբրիկը, Խախուն, Քցխան, Ապոնեսը, Գորքերը: Դրա վկայությունը թերևս այս վիճակագրության համեմատությունն է հետագա տարիների հայ և օտարազգի հեղինակների հաղորդած տեղեկությունների հետ: Հետագա գրեթե բոլոր հեղինակների մոտ հայաբնակ գյուղերը և հայ քրիստոնյա բնակչությունը ներկայացված են անհամեմատ ավելի մեծ թվով, այնինչ պետք է փաստել, որ XIX դ. կեսերին հայ բնակչության թվաքանակի աննախադեպ աճի համար նախադրյալներ չեն եղել: Ավելին, XIX դ. կեսերին առկա էր հակառակը՝ գավառի քրիստոնյա հայության թվի կրճատման միտումը՝ կապված մահմեդականացման, արտագաղթի և այլ երևույթների հետ: Դրան էր նպաստում նաև 1840-1860-ական թթ. հայտնի լազ ավազակապետեր Կիսլանչի, Կրճելի, Ղարաղերելի Օնբաշու, իսկ 1870-ական թթ. նաև Շարիֆօղլի Հուսեին բեգի հանցախմբերի գործունեությունը Թորթումում, որը կատարյալ չարիք էր դարձել ինչպես գավառի քրիստոնյա, այնպես էլ մահմեդական բնակչության համար²¹: Այն, որ 1835 թ. վիճակագրությունը չի արտացոլում քրիստոնյա բնակչության իրական թիվը, երևում է գոնե Ղ. Ալիշանի բերած եզակի տվյալներով գավառի հայաբնակ գյուղերից մեկի՝ Նորշենի վերաբերյալ, համաձայն որի՝ գյուղն ուներ 40-րդ (ավելի քան 300 հոգի) «հռովմեական» հայ²²:

Ինչպես վերևում նշվեց, 1830 թ. վերաբնակեցումից հետո Թորթումի գավառում մնացած հայերի թիվը մոտ 2500 էր: Այսինքն՝ ստացվում է, որ գավառի քրիստոնյա և մահմեդական բնակչության թիվն անցնում էր 16 հազարից: Ուշագրավ է, որ 16-17 հազարի սահմաններում է ներկայացվում նաև Թորթումի գավառի բնակչության թիվը հետագա տասնամյակների ընթացքում: Այսպես, Ա.Երիցյանի վկայությամբ՝ 1872 թ. Թորթումի գավառն ուներ 16722 բնակչություն²³, իսկ 1881 թ. Էրզրումի վիլայեթի տարեգրքի համաձայն՝ գավառում կար 16000 մարդ²⁴:

XIX դ. երկրորդ կեսի Թորթումի գավառի ժողովրդագրական կացությանն են անդրադառնում ինչպես թուրքական պաշտոնական տարեգրքերը՝ Էրզրումի

²⁰ *Sté u Özger Yunus, նշվ. աշխ., էջ 119:*

²¹ *Sté u Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 1407, ց. 2, գ. 17, էջ 2, 5:*

²² *Ալիշան Ղ., նշվ. աշխ., էջ 38:*

²³ *Ерицов А. Список населенных пунктов бывшей Эрзерумской области, находившейся во временном управлении России. Известия Кавказского отдела императорского русского географического общества, т. 8, Тифлис, 1884-85. Дополнения, с. 31.*

²⁴ *Erzurum Vilayet Salnâmesi, 1299, s. 319.*

վիլայեթի սալնամեները, այնպես էլ հայ և թուրք մի շարք հեղինակներ: Համաձայն էրզրումի վիլայեթի 1881 թ. տարեգրքի՝ Թորթումի գավառն ուներ 117 բնակավայր, որտեղ առկա 16000 բնակչությունից 890-ը ոչ մահմեդականներ էին²⁵: Այլ տեղեկությունների ենք հանդիպում Ս. Էփրիկյանի մոտ, որի վիճակագրությունը Հ. Տաշյանը որակում է իբրև «1880-ին մոտ ստեղծուած»: Այս վիճակագրությունը, ամենայն հավանականությամբ, վերաբերում է մինչև Բեռլինի վեհաժողովն ընկած ժամանակաշրջանին, քանի որ գավառի բնակավայրերի շարքում չեն հիշատակվում Մամրվանի գավառի հարավային հատվածի բնակավայրերը, որոնք Թորթումի գավառին միացվեցին 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո, և որը հստակ երևում է 1881 թ. էրզրումի գավառի տարեգրքի մեջ: Ըստ Ս. Էփրիկյանի՝ Թորթումի գավառն ուներ 73 գյուղ²⁶:

Աղյուսակ 2: Թորթումի գավառի բնակչությունն ըստ 1878 թ. վիճակագրության

Հ/հ	Բնակավայրը	հայերի թիվը	մահմեդականների թիվը	Հ/հ	Բնակավայրը	հայերի թիվը	մահմեդականների թիվը
1	Խախու	467	210	38	Սխտորուտ	-	55
2	Շիփեք	250	46	39	Վխիկ	-	225
3	Պար	24	130	40	Էրտեք	-	460
4	Բեթղար	-	96	41	Քուչուկղերե	-	144
5	Վերին Խնձորիկ	-	48	42	Բարդոսանց	-	49
6	Վարին Խնձորիկ	-	70	43	Բյույուք բախչե	-	148
7	Աղասեր	-	91	44	Սուրբ Օհան	-	265
8	Նիխաղ	-	69	45	Գորքեր	89	-
9	Մամսար	-	72	46	Չաթախ	-	16
10	Մոխուրթավ	-	67	47	Լիբուտեբես	-	14
11	Ղալեախյի	-	68	48	Վերինգեղ	104	245
12	Թորթում	-	130	49	Ընկուզեք	-	280
13	Սաղեր	-	121	50	Ագորդ	-	270
14	Ռարաթ	95	-	51	Օսեթ	-	72
15	Պոչենց	-	45	52	Օշկ	-	99
16	Մեղուս	-	65	53	Էշկիձոր	-	164
17	Քարրնկոս	60	-	54	Օշկվանք	-	145
18	Մնավոր	-	150	55	Մխիկ	-	224
19	Տանքար	-	48	56	Խարս	-	176
20	Կոչանց	176	-	57	Իս	-	58
21	Վախթիկանց	80	75	58	Օթղա	-	254
22	Խոզքրիկ	104	-	59	Խարթղա	-	180
23	Նորշեն	300	6	60	Թև	-	149
24	Գեղիկ	-	118	61	Լեք	-	44
25	Աղբրիկ	-	46	62	Ասպիշեն	-	64
26	Աղջրիկ	-	69	63	Կալա	-	32

²⁵ Erzurum Vilayet Salnâmesi, 1299, s. 319.

²⁶ Էփրիկյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 51:

27	Մաքիձոր	-	160	64	Բլուր	-	16
28	Քցխա	800	-	65	Ղազարենց	-	69
29	Քցխադուռ	-	55	66	Գյոքղերե	-	74
30	Տելվեաթաղ	-	8	67	Աղուշեն	-	60
31	Ապրնես	280	-	68	Կարսիկ	-	120
32	Աղբրձոր	-	375	69	Մեղրագոմ	-	44
33	Էզրեք	-	114	70	Քլագոմ	-	24
34	Բրջնկոց	-	68	71	Էքեք	-	69
35	Չկնաջուր	-	74	72	Խաշուտ	-	160
36	Վերին Լսկավ	-	390	73	Վարդաշեն	-	98
37	Վարին Լսկավ	-	346	Ընդամենը		2829	7996

XIX դ. վերջին քառորդին Թորթումի գավառի հայ քրիստոնյա բնակչության թիվը կազմում էր 2829 հոգի, որին եթե գումարենք նաև 1872 թ. Ա.Երիցյանի տվյալներն առ այն, որ գավառի Մեղրագոմ գյուղում բնակվում էր 12 հայ ընտանիք (մոտ 100 հոգի)²⁷, ապա ստացվում է, որ գավառի հայության թիվն ընդհուպ մոտենում էր 3000-ի:

Առնվազն տարօրինակ է Թորթումի գավառում տեսնել ընդամենը 7996 մահմեդականի: Համեմատելով այլ սկզբնաղբյուրների հետ՝ տեսնում ենք, որ Էփրիկյանի վիճակագրության մեջ ներկայացված մահմեդականների թվաքանակը մոտ է այլ հեղինակների մոտ ներկայացված մահմեդականների՝ միայն արական սեռի ներկայացուցիչների թվին: Ուստի, չենք բացառում, որ Էփրիկյանի վիճակագրության մեջ արտացոլված մահմեդականների թիվը վերաբերում է միայն արական սեռի ներկայացուցիչներին: Այս տրամաբանությամբ, գավառի մահմեդական բնակչության իրական թիվը 15 հազարի սահմաններում է:

Թորթումի գավառի մի շարք քրիստոնյա հայկական գյուղերի առկայությունը տևական ժամանակ դանդաղեցնում էր կեսկեսների վերջնական թուրքացման գործընթացը: Թորթում գետի աջակողմյան ակունքի շրջանում գտնվող երբեմնի հայախոծ Պար գյուղը հայտնի էր իր մերձակայքի աղահանքերով²⁸: Օսմանյան տիրապետության շրջանում գյուղը հայտնվեց հեշտ ապրելու մարմաջով լցված մահմեդականների ուշադրության կենտրոնում, որոնց ճնշման ներքո XIX դարի երկրորդ կեսին գյուղը գրեթե դատարկվեց հայությունից: Այսուհանդերձ, 24 հայկական ընտանիքների պարագայում անգամ գյուղում գործում էին եկեղեցի և վարժարան²⁹:

Պար գյուղից մի քանի կմ արևմուտք գտնվում էր Շիփեկ գյուղը: Այն հայտնի էր Սբ Գևորգ եկեղեցով³⁰ և նրան կից գործող Սմբատյան վարժարանով, որն

²⁷ Տե՛ս Երիցով Ա., նշվ. աշխ., էջ 80:

²⁸ Տե՛ս Սարգիսեան Ն., Տեղագրությունք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864, էջ 85:

²⁹ Տե՛ս Չատիկյան Հ., Կարինի նահանգը XIX դարի երկրորդ կեսին, Եր., 2013, էջ 225:

³⁰ Տե՛ս Թեղլիկ, Գողգոթա հայ հոգեւորականութեան եւ իւր հօտին աղէտայի 1915 տարիին, Թեհրան, 2014, էջ 234:

ուներ 25 աշակերտ³¹: 1870 թ.-ից մինչև Հայոց Մեծ եղեռնը գյուղի հոգևոր սպասավորն էր Հակոբ քահանա Քեշիշյանը³²:

Ռապատ գյուղը ևս հայտնի էր իր մերձակայքի աղահանքերով³³: Գյուղը թեև դիմացավ բռնի մահմեդականացման քաղաքականությանը, սակայն դավանափոխվեց՝ նախընտրելով կաթոլիկությունը՝ այդ կերպ պահպանելով ազգային նկարագիրը: Ռապատ գյուղում ևս գործել են վարժարան և եկեղեցի³⁴: 1864 թ.-ից մինչև Մեծ եղեռնի օրերը գյուղի եկեղեցու հոգևոր սպասավորն էր Հ. Մարտիրոս Վ. Ղազարյանը³⁵:

Գավառի հայտնի գյուղերից էր Նորշենը: Այս գյուղը, ինչպես նաև հայ կաթոլիկ մյուս գյուղերը, ստանալով ֆրանսիական հյուպատոսների և կաթոլիկ քարոզիչների որոշ աջակցությունը, կարողանում էին մասամբ հեռու մնալ բռնի մահմեդականացումից և բնակչության շրջանում նկատվող արտագաղթի ընդհանուր միտումներից: Գյուղն ունեցել է Սբ Հակոբ եկեղեցի և վարժարան: Բնակչությունը զբաղվում էր երկրագործությամբ, անասնապահությամբ, այգեգործությամբ³⁶: XIX դարավերջից մինչև 1915 թ. նահատակությունը գյուղի երեցն էր Հ. Ստեփան Վ. Գրիգորյանը³⁷:

Գավառի ամենախոշոր գյուղը Քցխան էր: Այն գտնվում էր ձորի մեջ և քրիստոնյաների գերակշռության պատճառով անվանվում էր «քրիստոնյա ձոր»: Սկսած միջնադարից՝ Քցխան կարողացավ դիմագրավել մահմեդականացման վտանգին և մինչև 19-րդ դարի վերջերը պահպանեց այդ վիճակը: Համաձայն Ատրպետի՝ գոյություն են ունեցել երկու Քցխաներ՝ արևմտյան և արևելյան, որոնք տեղավորված էին ձորի հարավային և հյուսիսային կողմերում: Քցխաների վերաբերյալ Ատրպետը գրում է, որ Թորթումի արևելյան և արևմտյան այս կրկնակի Քցխաները հին ժամանակներից սկսած ջանացել են իրար գերազանցել: Չախակողմյան Քցխան երկրորդական դիրք է գրավել, աջակողմյանը՝ բարձր հոջակ, որին մինչև այսօր «Քիշ ոստան» են անվանում բնիկները³⁸: Քցխան ունեցել է եկեղեցի, վարժարան, իսկ բնակչությունը զբաղվում էր անասնապահությամբ, երկրագործությամբ, այգեգործությամբ, արհեստներով և առևտրով³⁹:

Թորթումի գավառի նշանավոր հայաբնակ գյուղերից էր Վերինգեղը: Մ.Մաշտոցի անվան Մատենադարանում պահվող ձեռագրերից մեկը, որը գրվել էր 1663 թ. Վերինգեղում Աբրահամ քահանայի ձեռամբ, վկայում էր այնտեղ կաթոլիկ եկեղեցու առկայության մասին⁴⁰: Բնակչությունն զբաղվում էր անասնապահությամբ, երկրագործությամբ, այգեգործությամբ, արհեստներով, մասամբ նաև՝

³¹ ՀԱՍ, ֆ.476, ց.1, գ.873, էջ 104:

³² Տե՛ս նաև Թեոդիկ, նշվ. աշխ., էջ 234:

³³ Տե՛ս նաև Մարգհսեան Ն., նշվ. աշխ., էջ 85

³⁴ Տե՛ս նաև Չատիկյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 225:

³⁵ Տե՛ս նաև Թեոդիկ, նշվ. աշխ., էջ 234:

³⁶ Տե՛ս նաև Չատիկյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 224:

³⁷ Տե՛ս նաև Թեոդիկ, նշվ. աշխ., էջ 234:

³⁸ Ատրպետ, Ճորոխի առաջինը, Վիեննա, 1929, էջ 168:

³⁹ Տե՛ս նաև Չատիկյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 227:

⁴⁰ Տե՛ս նաև Մատենադարան, Ձեռագիր N 8624, էջ 96բ:

առևտրով: Գյուղն ուներ Մուշեղյան վարժարան⁴¹, իսկ Սբ Աստվածածին եկեղեցուն XIX դարավերջից մինչև 1915 թ. մարտիրոսացումը հոգևոր ծառայություն էր կատարում Գյուտ քահանա Օատուրյանը⁴²:

Խախուի կիրճում էր գտնվում նույնանուն հայաշատ գյուղն իր հռչակավոր վանքով: Գյուղը տարածվում էր մրգատու ծառերով հարուստ կիրճի ամբողջ երկարությամբ՝ Խախու ավանի երկու արևելքին: Վանքը, որը կառուցված էր կիրճի կենտրոնական մասում, շրջապատված էր 8 փոքր եկեղեցիներով⁴³: Վանքի ներսում պահպանված հայերեն արձանագրությունների մնացորդները վկայում են այն մասին, որ վանքի Սբ Աստվածածին եկեղեցին կառուցվել է 868 թ.⁴⁴, իսկ հավաիրը հիմնադրել է Դավիթ Կյուրապատաղատը X դարում:

Խախուից հյուսիս՝ Թորթումի լճի հարավային հատվածից 8 կմ արևմուտք, գտնվում էր Օշկ (հնում՝ Աշունք, թուրք.՝ Էօշք) գյուղը, որից 2 կմ հեռավորության վրա պահպանվում է Օշկի նշանավոր վանքը: Վանքի անունով էլ հաճախ Օշկ գյուղն անվանվում էր ուղղակի Վանք կամ Օշկվանք: Իր ճարտարապետությամբ այն լավագույններից էր Տայոց աշխարհում և համարվում էր «Տայքի յոթ հրաշալիքներից մեկը»⁴⁵:

Գավառի հայաբնակ գյուղերից էին նաև Քարընկուսը, Գորքերը, Ապոնեսը, Խոզբրիկը և Կոչանցը, որոնք ևս ունեին սեփական եկեղեցիներ ու վարժարաններ, իսկ բնակչությունը զբաղվում էր երկրագործությամբ, այգեգործությամբ, անասնապահությամբ և առևտրով⁴⁶:

Այսպիսով, 1830 թ. վերաբնակեցումը նույն խիստ բացասական հետևանքները թողեց Թորթումի գավառի էթնոժողովրդագրական պատկերի վրա, ինչպես նախորդ դարերի հայության բռնի մահմեդականացումը: Տասնամյակներ անհրաժեշտ եղան, որպեսզի փոքր ինչ մեղմվեն վերաբնակեցման ծանրագույն հետևանքները: Գավառի երեք հազարի հասնող քրիստոնյա հայ բնակչությունը, որը տեղաբաշխված էր մեկ տասնյակից ավել գյուղերում, հերոսաբար դիմադրում էր մահմեդականացման համընդհանուր դարձած միտումներին՝ մինչև Հայոց Մեծ եղեռնը պահպանելով էթնոկրոնական նկարագիրը: Միաժամանակ, XIX դ. 30-ական թթ.-ից ակտիվացավ մահմեդական հայերի ազգային ակունքներից հեռացման և թուրքացման գործընթացը:

⁴¹ Տե՛ս նաև Ջառիկյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 227:

⁴² Տե՛ս նաև Թեղդիկ, նշվ. աշխ., էջ 234:

⁴³ Տե՛ս նաև Такайшвили Э. Археологическая экспедиция 1918 года в Южные провинции Грузии. - Тбилиси. 1952. С. 68.

⁴⁴ Տե՛ս նաև Էփրիկյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 125:

⁴⁵ Ատրպետ, նշվ. աշխ., էջ 171:

⁴⁶ Տե՛ս նաև Ջառիկյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 223-225:

**АРМЯНСКОЕ НАСЕЛЕНИЕ ТОРТУМСКОЙ ОБЛАСТИ
В 30-70-Х ГГ. XIX ВЕКА***Резюме**А. Акопов*

В 1831 г. в Османской империи произошли административные перемены, в результате которых одна из провинций исторической Великой Армении – Тайк полностью вошла в состав Эрзурумского эялета. Среди тайкских регионов одной из армянозаселенных была Тортумская каза (область), которая располагалась в бассейне реки Тортум. Известные армянские селения Тортумской казы - Хаху, Кцха, Апрнес, Норшен, Рабат, Пар, Хозбрик, Верингех, Шипек, Гарнкос и тд., были в значительной степени лишены коренного армянского населения в результате переселения армян в Российскую империю в 1830 году.

В середине XIX в. состояние армян Тортумской области ухудшалось. Лишь несколько селений – Рабат, Гарнкос, Горкер, Апрнес и тд., были полностью заселены армянами, а в остальных селениях армяне проживали рядом с мусульманскими: Согласно историческим источникам и архивным материалам, во второй половине XIX века в Тортумской области проживало около 3000 армян (католиков и апостольских). Одновременно, мусульмане области в подавляющем большинстве не только имели армянские корни, но владели армянским языком и имели добрососедские отношения с армянами-христианами. Таких мусульман называли “кескесами” (на половину армяне, на половину турки-мусульмане).

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Արկադով Արկադի Արսլանովի – պ.գ.թ., ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի

հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն,

E-mail: arkadone@mail.ru